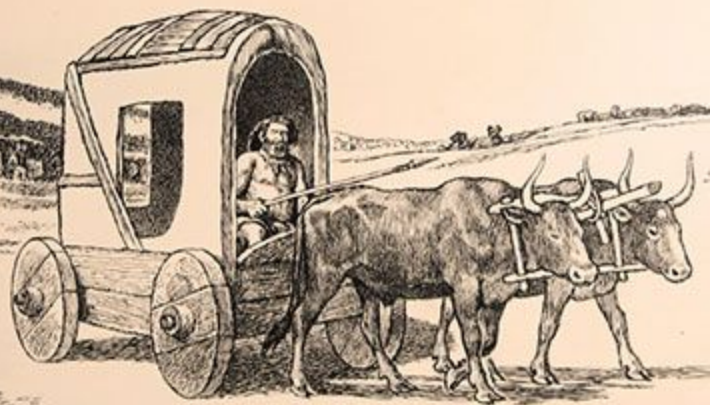

ОТКУДА
РОДОМ

Робота присвячена висвітленню найбільш давнього періоду в історії цієї території, на якій зараз розташоване селище Старий Салтів від початку її заселення у добу бронзи і до кінця I тисячоліття н.е. Після короткого огляду археологічних досліджень, які проводяться на означеній території вже понад століття, висвітлюється поетапний розвиток давнього населення, що мешкало в означеній місцевості в бронзову та ранню залізну добу, а також ранні середньовіччя. Висвітлюється основа їх господарства, внутрішній світ та етнічна належність. Особлива увага приділяється старожитностям салтівської археологічної культури (середина VIII – середина X ст. н.е.), які презентують рештки матеріальної та духовної культури народів Хозарського каганату.

ОТКУДА
РОДОМ

Археологічний
нарис селища

Старий Салтів

Володимир Колода

Археологічний нарис селища Старий Салтів

2020

*Книга видана при фінансовій підтримці
Володимира Петровича Печенізького*

ЗМІСТ

В. В. Колода

К 60

Археологічний нарис селища Старий Салтів – Х. «Мадрид» – 38 с.

Робота присвячена висвітленню найбільш давнього періоду в історії цієї території, на якій зараз розташоване селище Старий Салтів від початку її заселення у добу бронзи і до кінця I тисячоліття н. е. Після короткого огляду археологічних досліджень, які проводяться на означеній території вже понад століття, висвітлюється поетапний розвиток давнього населення, що мешкало в означеній місцевості в бронзову та ранню залізну добу, а також раннє середньовіччя. Висвітлюється основа їх господарства, внутрішній світ та етнічна належність. Особлива увага приділяється старожитностям салтівської археологічної культури (середина VIII – середина X ст. н. е.), які презентують рештки матеріальної та духовної культури народів Хозарського каганату.

Робота розрахована, перш за все, на краєзнавців, шкільних вчителів, учнів та студентів.

Доба бронзи	9
Рання залізна доба.....	13
Старожитності раннього середньовіччя	16
Старосалтівське городище (Мал. 1: пункт 3)	18
Салтівське селище (Мал. 1: пункт 4)	22
Чорнометалургійний центр салтівської культури (Мал. 1: пункт 5)	22
Старосалтівський катакомбний могильник	
(Мал. 1: пункт 6).....	26
Список ілюстрацій	35

Колода В. В.

Археологічний нарис селища Старий Салтів (Вовчанський р-н, Харківська обл.)

Вовчанський район – один з найбільш археологічно вивчених районів Харківщини. Розташовуючись по обидва береги Сіверського Дінця на межі степової та лісостепової зони він містить на своїй території археологічні пам'ятки, які є ключові для розуміння етноісторичних процесів, що протікали в давнину на теренах Слобожанщини та всієї території Дніпро-Донського межиріччя. Починаючи з межі XIX – XX ст. він постійно привертає увагу науковців. Археологічні розкопки на Вовчанщині ведуться вже понад століття. Однак, науковий інтерес професійних археологів до старожитностей селища Старий Салтів проявився доволі пізно: лише наприкінці минулого століття. Причиною такого положення була, скоріш за все, популярність всесвітньо відомого археологічного комплексу у сусідньому населеному пункті – Верхній Салтів, вивчення якого ввело до наукового обігу таке історико-культурне явище як «салтівська археологічна культура», що репрезентує рештки матеріальної та духовної культури Хозарського каганату – потужної ранньофеодальної держави кінця I тисячоліття н. е. на півдні Східної Європи. В контексті верхньосалтівських старожитностей розглядалася й територія селища Старий Салтів.

З набуттям Україною незалежності поживався інтерес місцевого населення до історії власного населеного пункту, давнього минулого його території. Найбільш докладною працею на сьогоднішній день щодо Старого Салтова можна вважати краєзнавчу роботу О. С. Гончарової, в одному з розділів якої є матеріали про археологічне минуле його території.¹

¹ Гончарова О. С. Історія Селища Старий Салтів (1700-2016 рр.). – Харків, 2016. – С. 6-16.

* * *

Сучасне селище Старий Салтів розташоване на березі Сіверського Дінця, біля мосту, який проходить по дамбі Печенізького водосховища (Мал. 1). Його найбільш давня частина міститься під високим правим берегом ріки. Саме там і розташовуються найбільш давні пам'ятки. Нова частина селища, що зараз розміщується «на горі» (подалі від ріки) виникає у другій половині XX ст. у зв'язку із відселенням частини місцевих мешканців з територій, які підпадали під затоплення водами Печенізького водосховища. Більшість поселенських пам'яток давньої людини завжди розміщувалися поближче до води, тому археологічно привабливою є саме дослідження смуги вздовж берегів Сіверського Дінця. Звичайно, перед будівництвом дамби та облаштування водосховища проводились археологічні розвідки. Але ж масштаби гідрологічного будівництва і обмеженість часу та людських ресурсів для археологічних робіт (а також значний власний досвід у цій справі) дають право припустити, що на той час були виявлені не всі старожитності, які зараз покояться на дні або розмиті водами водосховища.

І тим не менш, історія вивчення «сивої давнини» місця, на якому зараз розташовується сучасне селище Старий Салтів є повчальною, цікавою, а наслідки достойні уваги сучасної історичної науки. Для більшості ж наших сучасників джерелом знань про старожитності свого населеного пункту є дані з давно вже застарілого (але на свій час – вкрай важливого) довідника з археології Харківської області.²

На старожитності Старого Салтова вперше звернув увагу видатний історик Слобожанщини, професор Харківського імператорського університету Дмитро Іванович Багалій, якому належить створення першої карти археологічних пам'яток тогочасної Харківщини. В пояснювальному тексті до неї він пові-

² Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. – К., 1977. – С. 71.

домляє,³ що в одній версті на південь від слободи Старий Салтів на горі є городище зі стінами висотою у 8 сажень, а в 6 верстах на схід – Велика могила [курган] висотою 3 аршина.⁴ Судячи з даної ним висоти валів городища, які виявилися значно нижчими, він сам не бачив цих пам'яток, а використав надану йому інформацію від сторонньої людини.

Наприкінці 1940-х років археологічні розвідки на Лівобережній Україні проводив археолог І. І. Ляпушкін – співробітник Інституту історії матеріальної культури АН СРСР, що знаходилася в м. Ленінград. Він зафіксував селище скіфського часу на північ від села на високому березі Дінця⁵ (зараз це місце визначити неможливо).

Подальше вивчення старожитностей Старого Салтова проводили лише науковці Харкова. І першими на них звернули увагу співробітники Харківського Історичного музею. Перш за все, слід відзначити випадкову знахідку решток залізобитного горна, що трапилася під час будівництва будинку відпочинку ім. Соїча (1970 р.) на протилежному (лівому) березі Сіверського Дінця, і яку першою дослідили співробітники музею Е. М. Кадеєва.⁶ Слід відзначити особливий внесок у дослідження старосалтівських старожитностей завідувача археологічним відділом обласного історичного музею – В. Г. Бородуліна. У 1976 р. він першим здійснив огляд Старосалтівського городища, яке згадував ще Д. І. Багалій, створив його перший опис та окомірний план.⁷ Згодом він у 1982, 1984 та 1985 рр. проводив рятівні дослідження на ви-

явленому Старосалтівському катакомбному могильнику.⁸ До яких у 1983 р. долучився і В. К. Міхеев – вчений з Харківського державного університету (нині – ХНУ ім. В. Н. Каразіна).⁹ Після цього на чверть століття археологічні дослідження на території Старого Салтова припиняються.

Відновлюються вони вже за часи незалежності і за ініціативи Слобідської археологічної служби (САС), яка проводить археологічні експертизи під час землевідведень, та з наукового інтересу одного з її співробітників – Г. Е. Свистуна. Останній, досліджуючи тему городищ лісостепової території Хозарії, у 2012 р. здійснив нові дослідження городища: створений інструментальний план із нанесенням всіх збережених захисних ліній, здійснені всі топографічні прив'язки, закладений шурф на зовнішньому дворіщі та здійснені зачистки старих розрізів і невеликі нові розкопки оборонних ліній цитаделі, проміряні їх профілі. Роботами його експедиції були вперше відкрити старожитності пізньої бронзової доби поблизу Старого Салтова.¹⁰

Співробітниками САС під час відведення земельних ділянок у береговій смузі правого берега Дінця було виявлено два стародавніх поселення: на вул. Сонячній (колишня – Революційна), по-

³ Багалей Д. И. Объяснительный текст к Археологической карте Харьковской губернии // Труды XII Археологического съезда. – М., 1905. – Т. 1. – С. 26.

⁴ Верста ≈ 1066 м; сажень ≈ 2,13 м; аршин ≈ 0,7 м

⁵ Ляпушкин И. И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1961. – № 104. – С. 135.

⁶ Колода В. В. Чёрная металлургия Днепро-Донского междуречья во второй половине I тыс. н. э. – Харьков, 1999. – С. 169.

⁷ Бородулин В. Г. Отчёт об археологических исследованиях Харьковского исторического музея в 1976 г. – Харьков, 1976 / Архів Інституту археології Національної академії наук України. – № 1976/52.

⁸ Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Старо-Салтовского катакомбного могильника и кургана, расположенного на территории совхоза «Березовский» Харьковского района в 1982 году. – Харьков, 1983 / Архів Інституту археології Національної академії наук України. – № 1982/151; Бородулин В. Г., Пархоменко О. В. Отчет о раскопках верхнесалтовского катакомбного могильника в 1984 г. – Харьков, 1985 / Архів Інституту археології Національної академії наук України. – № 1984/73; Бородулин В. Г., Пархоменко О. В. Отчет о раскопках Верхнесалтовского и Старосалтовского катакомбных могильников в 1985 г. – Харьков, 1986 / Архів Інституту археології Національної академії наук України. – № 1985/81.

⁹ Міхеев В. К. Отчет о раскопках катакомбного могильника в пос. Старый Салтов Волчанского р-на Харьковской обл. – Харьков, 1984 / Архів Інституту археології Національної академії наук України. – № 1983/171.

¹⁰ Свистун Г. Е. Отчёт о раскопках Старосалтовского городища в 2012 г. – Харьков, 2012 / Архів Інституту археології Національної академії наук України. – № 2012/6.н.

близу садиби № 70 (2007 р.);¹¹ а також на території «Яхт-клубу» (2009 р.).¹² До цього слід додати й обстеження населеного пункту, що проводилися спеціалістами з «Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини» (ОКЗ «ХНМЦОКС»), що при Харківській обласній адміністрації, – І. В. Білько та О. О. Лаптевим. Вони відзначають наявність підйомного археологічного матеріалу, що підтверджує створення слободи Старий Салтів на початку XVIII ст.¹³

Таким чином, завдяки, перш за все, дослідникам харківської історико-археологічної школи, були виявлено чималу кількість археологічних пам'яток на території та в ближній окрузі селища Старий Салтів. Отримані дані дають можливість уявити життєдіяльність населення, що проживало на території селища в різні періоди історії нашого краю – Слобожанщини. Пошук і виявлення археологічних об'єктів продовжується. Доля посміхається наполегливим, і не виключно, що майбутні покоління істориків та археологів зможуть розповісти більше. А поки ми можемо відновити історію заселення і розвитку території Старого Салтова в далекі часи наступним чином, що, сподіваємось, допоможе місцевим краєзнавцям у розумінні історії власного населеного пункту, в його збагаченні, вивченні та зберіганні.

* * *

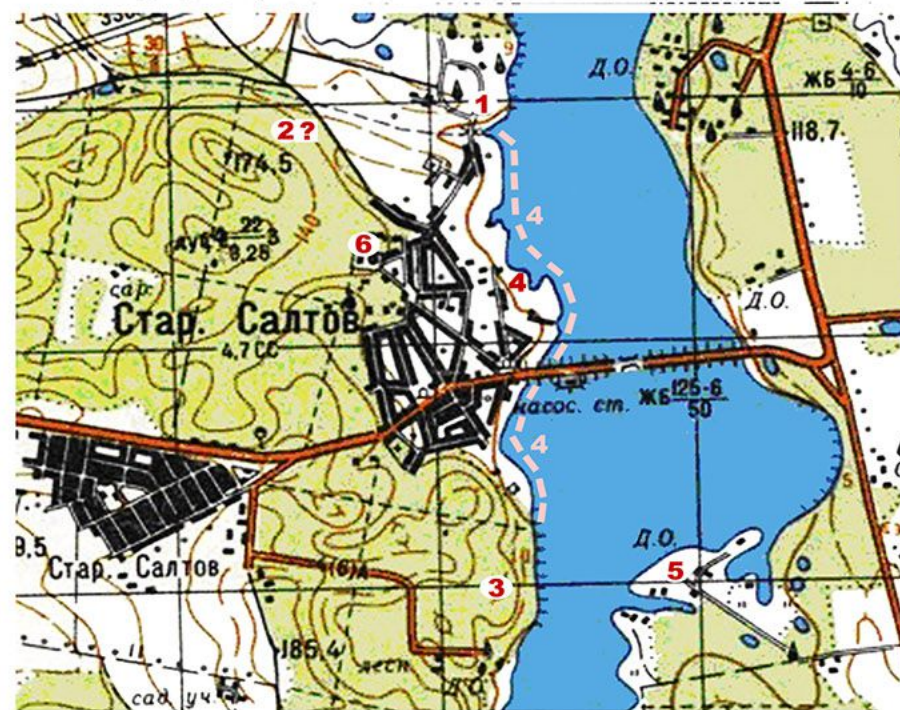
¹¹ Шрамко І. Б., Голубева І. В., Задніков С. А., Окатенко В. М., Пеляшенко К. Ю. Звіт про археологічні розвідки в Харківській області та м. Харків в 2007 р. – Харків, 2008 / Архів Інституту археології Національної академії наук України. – № 2007/б.н.

¹² Шрамко І. Б., Голубева І. В., Задніков С. А., Пеляшенко К. Ю. Звіт про наукові археологічні експертизи в Харківській області та м. Харкові в 2009 р. – Харків, 2010 / Архів Інституту археології Національної академії наук України. – № 2009/б.н. – Мал. 150, 169-173.

¹³ Акт технічного стану археологічного об'єкта. № 1. Харківська обл., Вовчанський р-н, с. Старий Салтів / ОКЗ «ХНМЦОКС»: вик. О. О. Лаптев, І. В. Білько – 13.03.2012. – 2 с.

Доба бронзи

Кам'яна доба не представлена в старожитностях Старого Салтова, найбільш давні пам'ятки відносяться до доби бронзового віку. Цей період старожитностей репрезентовано тут двома пам'ятками культурних відкладень зазначеного етапу: на території городища (Мал. 1: пункт 3) виявлено решти кераміки кінця епохи бронзи;¹⁴ другим пунктом цього часу є відкрите поселення (селище) «Яхт-клуб» на північній околиці (Мал. 1: пункт 1). Остання пам'ятка займає частину дюнного підвищення у заплаві правого берега Сіверського Дінця (зараз – Печенізьке водосховище) біля впадіння в неї

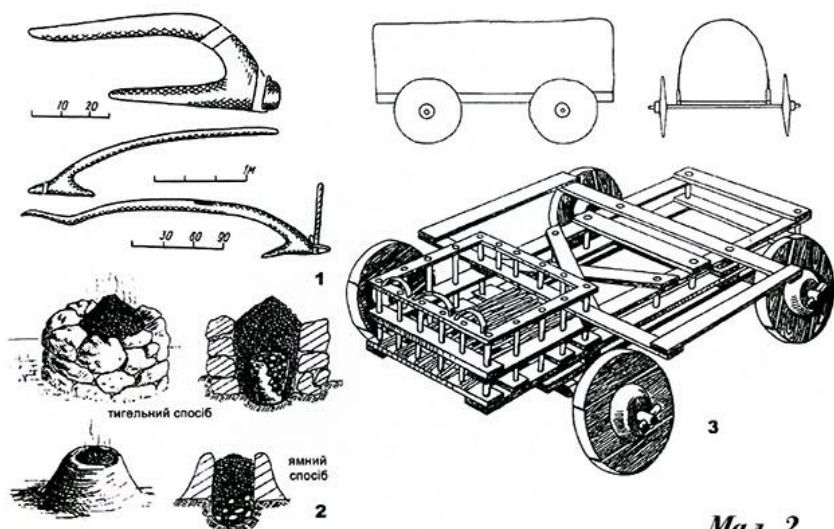

Мал. 1

¹⁴ В культурному шарі виявлено уламки ліпного посуду останнього етапу бондарихінської культури (XII – межа X–IX ст. до н. е.).

безіменної притоки. Її невелика територія (60 × 100 м) частково входить до периметру названої спортивної організації. Потужність культурного шару складає 0,5-0,6 м, що свідчить про доволі інтенсивне та довге існування.¹⁵

У зв'язку із невеликим обсягом проведених робіт (лише шурфування) ми не можемо конкретизувати культурно-хронологічну належність даної пам'ятки, але зазначаємо, що бронзова доба в історії людства на нашій території була важливим періодом його розвитку. Серед найважливіших досягнень бронзової доби слід відзначити початок поступового переходу від мотичного землеробства до орного: з використанням дерев'яних рал, що створювалися з суцільного шматка дерева (частина стовбура із потужною гілкою). Саме такі рала й були знайдені у торф'яниках лівобережного Подніпров'я (Мал. 2:1). Неоліт, що був останньою фазою кам'яної доби, вичерпав можливості вдосконалення знарядь праці. Тому, в пошу-

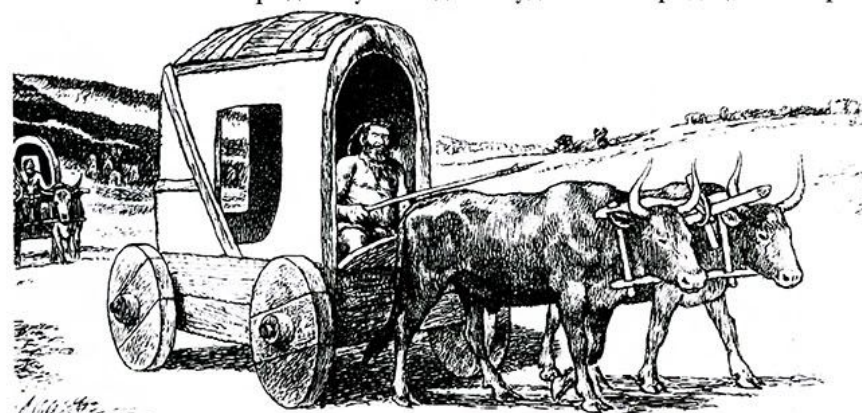

Мал. 2

¹⁵ Шрамко І. Б., Голубева І. В., Задніков С. А., Песяшенко К. Ю. Результати археологічних досліджень в м. Харкові та Харківській області в 2009 р. (за матеріалами наукових експертиз) // Археологічні відкриття в Україні 2009 р. – Київ–Луцьк, 2010. – С. 484.

ках нового матеріалу для їх створення, людство звертається до перших металів, якими були мідь та її сплави. найбільш розповсюдженим з них була бронза – суміш міді з оловом. Кольорові метали здобували з руди у горнах, використовуючи горщик-тигель, або просто засипаючи руду та деревне вугілля у яму горна (Мал. 2:2).

На початку цього періоду спостерігається підвищення середньорічної температури і зменшенні опадів, що сприяло появі кочового скотарського господарства. Кочовики вели рухливий спосіб життя, займаючись сезонним кочуванням в меридіональному напрямку, рухаючись на північ та підіймаючись на вододіли влітку, і відходячи на південь (в балки та заплави малих річок) – взимку. Розводили вони переважно дрібну рогату худобу, яка була найбільш пристосована для харчування на вододілах і не потребувала значних обсягів корму в зимовий період. Пересувались вони у повстяних кибитках (поставлений на дерев'яний короб з колесами), куди запрягали пару волів (Мал. 2: 3; 3). Осіле населення продовжувало домобудівельні традиції попере-

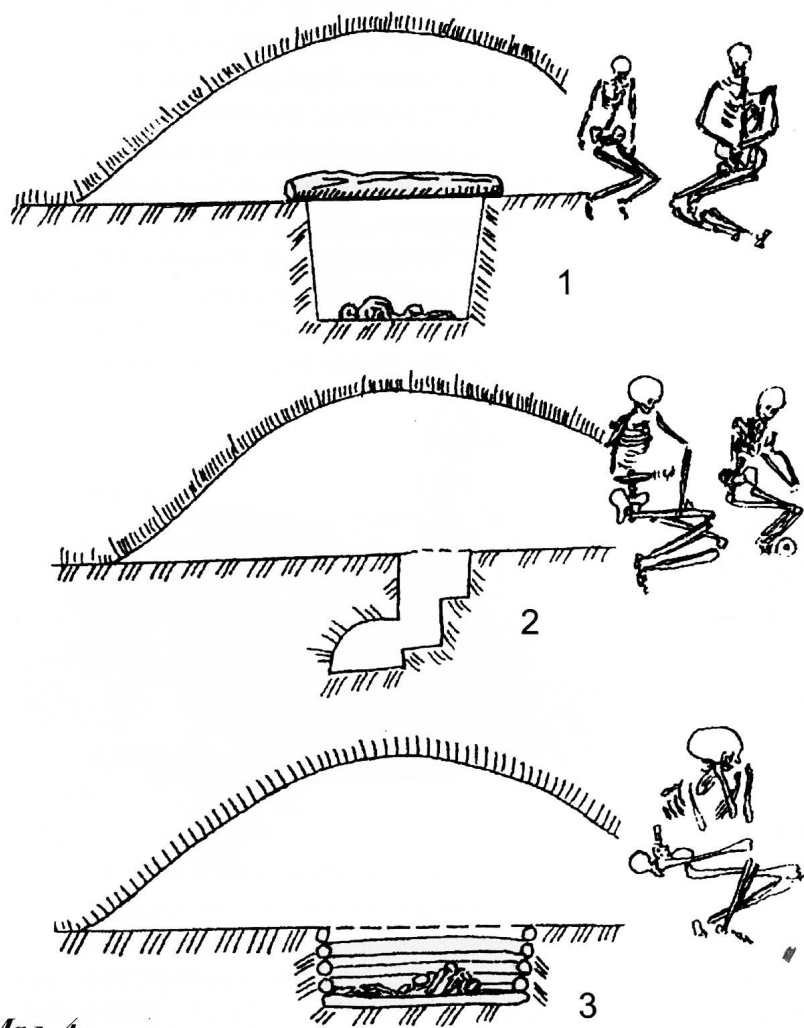

Мал. 3

дньої епохи, віддаючи перевагу каркасно-стовповим конструкціям стін. На жаль, матеріали з поселення «Яхт-клуб» не дають змоги стверджувати: це населення було кочовим чи осілим.

Зазначимо, що саме з появою на нашій території кочівників виникає звичай створювати курганні насипи над похованнями

(Мал. 4). Однак, в той самий час курганні поховання використовуються і у більшості осілого населення, що поряд з відгінним скотарством, займається и землеробством, вирощуючи ячмінь, пшеницю и просо. Окремі групи населення в цей час неодноразово міняли спосіб життя: від рухливого – до осілого, переходячи від кочового скотарства до комплексного землеробсько-ско-

Мал. 4

тарського господарства. Особливо це стосується нашої території – прикордоння степу у лісостепу, де й розташований Старий Салтів.

Мідь і бронза мало впливали на господарчий уклад населення, тому що переважна більшість знарядь праці лишалися кам'яними. Однак, кольорова металургія та новий матеріал (мідь, бронза) стимулювали розвиток торгівлі, військової справи та ремесла, а також посилювали процеси майнового та соціального розшарування у суспільстві. Мідно-бронзові знаряддя праці та зброя – (Мал. 5: 2, 4) високо цінувалися в ті далекі часи.

По орнаментативі та формі ліпної кераміки, по обряду поховання племена, що мешкали в епоху бронзи на нашій території розділяють на кілька археологічних культур: ямна (XXXII-XXV ст. до н. е.) – (Мал. 4: 1; 5: 1); катакомбна (XXV-XXI ст. до н. е.) – (Мал. 4: 2; 5: 2); багатоваликової кераміки (XXI-XVIII ст. до н. е.) – (Мал. 5: 3); зрубна (XVII-XIII ст. до н. е.) – (Мал. 4: 3; 5: 4) и бондарихінська (XII-X/IX ст. до н. е.) – (Мал. 5: 5). Відзначимо також, що населення усіх зазначених вище культур (окрім останньої) відноситься до індоіранського етносу. Бондарихінське населення, за думкою різних груп науковців, представляє предків балтов або фіно-угрів.¹⁶

Рання залізна доба.

Цей період в історії нашого краю пов'язаний з іраномовними войовничими скіфами-кочовиками, котрі проживали у степовій території нашої області у VI – IV ст. до н. е. Ті ж племена, яки вели осілий спосіб життя та комплексне землеробсько-ско-

¹⁶ До речі, небіжчиків бондарихінської культури ховали без курганів. Це чи не єдина спільнота бронзової доби України, що так вчиняла. Окрім того, ховали вони як за обрядом тілопокладення в ґрунтових ямах, так і за обрядом кремації на стороні з подальшим переміщенням частини поховального вогнища з кістяними рештками в ґрунтову ямку. Таке використання двох видів поховального обряду свідчить про наявність щонайменше двох етнічних угруповань в середовищі бондарихінської культури.

Мал. 5

тарське господарство були також іраномовними.¹⁷ Ми не можемо із впевненістю сказати, де точно на північній околиці Старого Салтова були виявлені знахідки цього періоду (Мал. 1: пункт 2?). Не можемо також стверджувати: чи були вони кочовиками або осілими, але скупі відомості про знахідки того періоду (які десь пиляться у невідомих для нас фондах) слід все ж взяти до уваги, щоб зрозуміти: які зміни відбулися у місцевого населення в цей період в порівнянні з попереднім.

¹⁷ Інколи їх невірно називають скіфами. Та це не коректно, бо скіфи, про яких писав Геродот, були кочовиками. Вірніше буде називати їх «скіфоїдні племена», або «племена скіфської культури».

Племена скіфської культури уже широко використовували в господарстві та військовій справі залізо. Це давало їм можливість добиватися великих успіхів в усіх сферах людської діяльності. Розширився асортимент знарядь праці та озброєння, покращилася їх якість (Мал. 6). Не зважаючи на те, що в окрузі Старого Салтова поки не виявлені нові поселення цього періоду, слід все ж сподіватися на це, тому що старожитності скіфського часу вздовж правого берега Сіверського Дінця відомі в інших населених пунктах Харківщини.

Мал. 6

Старожитності раннього середньовіччя.

Наприкінці I тис. н. е. територія півдня Східної Європи була розділена між східними слов'янами (Руссю) та Хозарським каганатом. Ця межа проходила і крізь Слобожанщину. Регіон Сіверського Донця в межах Харківської області являв собою північно-західну частину Хозарії. Вже більш ніж тисячоліття ця ранньофеодальна держава – Хозарський каганат зникло з політичної карти історії, але від нього лишилася нам багата і різнобарвна у своїх проявах салтівська археологічна культура (середина VIII – сере-

Умовні позначки: — - лінії оборони Старосалтівського городища
— - орієнтовні межі Старосалтівського городища

Мал. 7

дина X ст. н. е.).¹⁸ Ці території каганат починає освоювати з середини VIII ст., частково переселяючи сюди плем'я алан з Північного Кавказу. Разом з ними с ними на лісостеповій території Хозарії проживали булгари, угри, слов'яни. Основу господарства цих племін складало розвинене орне землеробство та багатогалузеве тваринництво,¹⁹ до яких додавалося високорозвинене професійне ремесло.²⁰ Все це дозволяло Хозарському каганату домінувати (збирати данину) з багатьох народів Східної Європи (в тому числі і зі слов'ян), на рівних будуючи відносини з Візантійською імперією та Арабським халіфатом. Окрім того, слід відзначити позитивний вплив салтівських технологічних традицій на такі сфери матеріального виробництва як сільське господарство,²¹ фортифікацію,²² керамічне виробництво²³ у східних слов'ян.

Зазначимо, що лісостепова територія Сіверського Дінця багата на пам'ятки салтівської культури. Тут відомо півтора десятки городищ, десятки селищ, кілька крупних могильників, на яких загалом досліджено понад тисячу поховань за різним обрядом. Дослідження багатих і різноманітних археологічних пам'яток салтівської культури на Харківщині дозволило вченим виявити багатий матеріал, що дозволяє вивчати різні питан-

¹⁸ Свою назву культура получила по ранньосередньовічному комплексу, що на межі XIX – XX ст. був виявлений в сусідньому с. Верхній Салтів.

¹⁹ Михеев К. В. Подонье в составе Хазарского каганата. – Харьков, 1985; Колода В. В., Горбаненко С. А. Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне. – Киев, 2010.

²⁰ Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. – С. 80-96.

²¹ Горбаненко С. А., Колода В. В. Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі. – Київ: Інститут археології НАН України, 2013. – С. 161-180.

²² Колода В. В. Контакты славянского мира и Хазарского каганата на Северском Донце: этнокультурный аспект // Поволжская Археология. – 2015 – № 4 – С. 73-78.

²³ Колода В. В. Влияние традиций салтовского гончарного производства на керамический комплекс боршевской культуры Подонья // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 7. – Хазарское время. – Донецк, 2009. – С. 61-98; Колода В. В. Контакты славянского мира и Хазарского каганата на Северском Донце... – С. 63-65.

ня ранньосередньовічної археології та історії Східної Європи. В цьому контексті старожитності салтівської культури Старого Салтова є важливими і затребуваними наукою; вони неодноразово висвітлювалися в спеціалізованих роботах та дисертаційних дослідженнях. Розглянемо ці пам'ятки докладніше (Мал. 1: пункти 3–6).

Старосалтівське городище (Мал. 1: пункт 3).

Пам'ятка знаходиться за півкілометри на південь від селища (Мал. 7) на високому правому березі Сіверського Донця, впритул до Печенізького водосховища (Мал. 8). Городище розташоване на мисоподібному узвишші правого берега Сіверського Дінця на висоті ≈ 50 м над рівнем ріки, східна частина пам'ятки підмивається водами Печенізького водосховища із північного та південного заходу обмежене глибокими ярами.

На ранньому етапі (бронзова доба) – це було відкрите селище без оборонних споруд, а наприкінці I тис. н. е., після створення ліній фортифікації, городище використовувалось як захисна споруда для населення одного з мікрорегіонів салтівської культури у складі

Мал. 8

лісостепоного населення Хозарського каганату. У часи другої світової війни (1942–1943 рр.) на його території біли створені оборонні позиції німецьких військ, що призвело до значного пошкодження захисних споруд пам'ятки. Не зважаючи на значну зруйнованість і важкодоступність, завдяки роботам, перш за все, експедиції Г. Є. Свистуна, ми зараз маємо достатній обсяг інформації про його культурну належність та оборонну структуру.²⁴

Городище має центральну частину на максимальному узвишші – «цитадель» площею 1,33 га. Загальна площа пам'ятки по рештках оборонних ліній та по природним рубежам складає ≈ 25 га. Розкопками та шурфуванням досліджено лише ≈ 40 м².

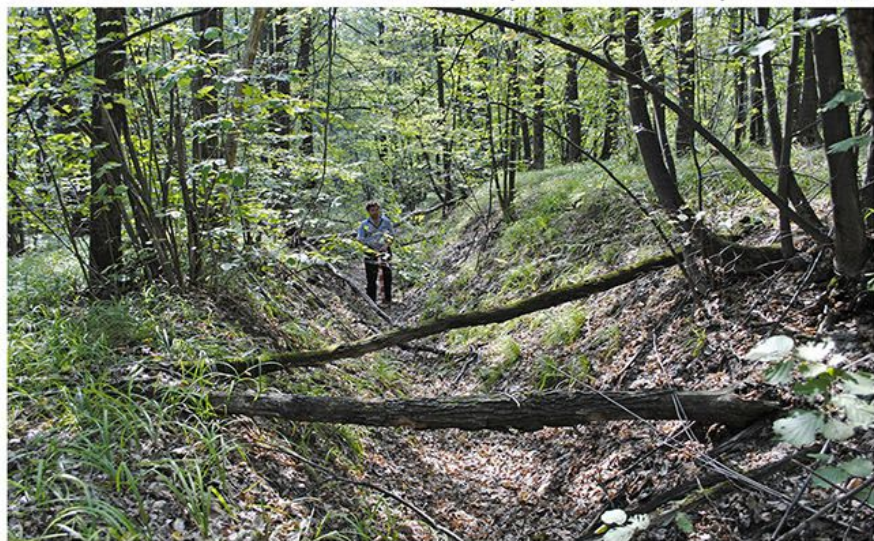
Розміри городища з півдня на північ $\approx 1,0$ км, максимальна ширина $\approx 0,6$ км. Загалом, пам'ятка в плані має форму трикутника, що своєю довгою гранню спрямований до сходу. Захисні споруди зовнішньої лінії городища, що простежуються зараз лише у його північно-західній частині (Мал. 7; 9), оточували загальний периметр пам'ятки з північного сходу, з північного та південного заходу. За своїм складом ця фортифікація була традиційною для городищ лісостепоної Хозарії, являючи собою практично суцільні лінію захисту за системою «рів – ґрунтовий вал».²⁵ Зараз вона збереглась лише частково у вигляді зруйнованих валів та рову протягом 560 м. Ширина рову складає 3,00 – 4,00 м при глибині 1,0–1,9 м (Мал. 9). Товщина слабо насиченого культурного шару зовнішнього дворища складає $\approx 0,2$ м.

Внутрішня лінія оборони – «цитадель» розташована на вершині останцю, який височіє над зовнішнім двором приблизно на 20 м (Мал. 7; 10). Цитадель має в плані практично округлу

²⁴ Свистун Г. Е. Типология салтово-маяцких лесостепных городищ на современном этапе // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 12. – Хазарское время. – Донецк, 2014. – С. 67–68; Свистун Г. Е. Фортификация Старосалтовского городища // Верхнедонский археологический сборник. – Вып. 6. – Липецк, 2014. – С. 426–437.

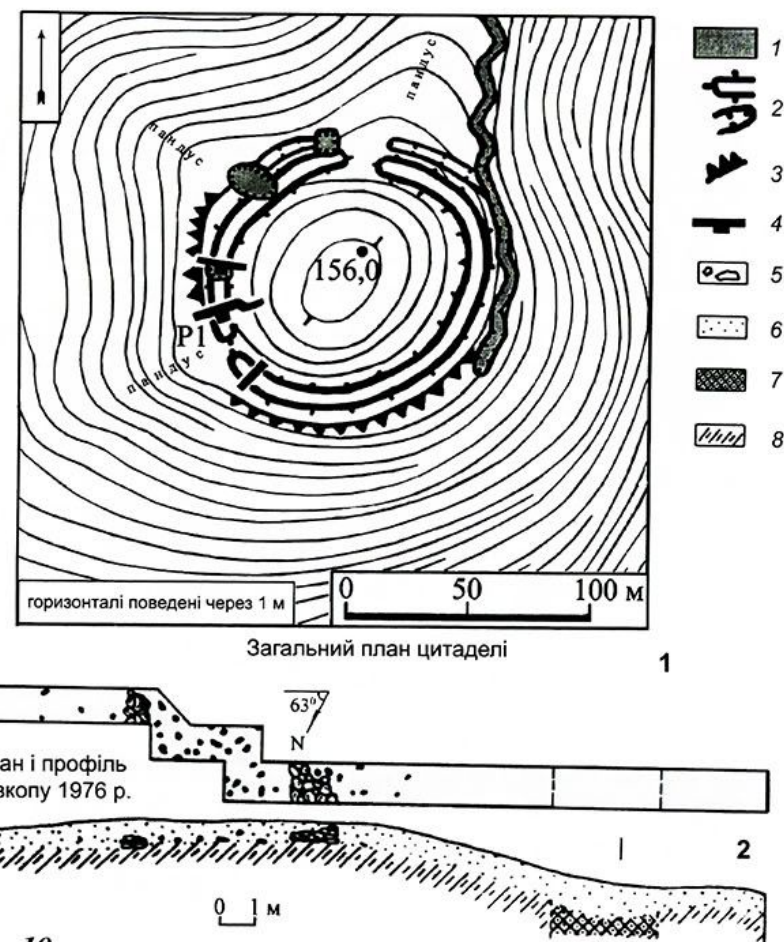
²⁵ Перший план городища був окомірним. Він був створений В. Г. Бородуліним у 1976 р. і надрукований (разом з першим описом) у 1985 р. (Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. – С. 5–6. – Рис. 2: 1)

форму із розмірами 113×106 м. Із південного, східного та західного боків оборонна лінія тут влаштована за системою «ескарп – вал», а з північного – за системою «рів-вал». Від верхньої пло-

Мал. 9

щадки в північному, північно-західному та південно-західному напрямку відходять пандуси, які фіксують ворітні проїзди, які вели із зовнішнього дворища до цитаделі, що співвідноситься із проймами (шириною до 3,0 м у її захисних спорудах. Ширина рову у північній частині цитаделі складає $\approx 2,5$ м при глибині до 1,3 м. Висота валу – до 0,5 м, візуально він ледь помітний. Його рештки свідчать, що нижня частина цитаделі являла собою двохпанцирну стіну. Зовнішній та внутрішній панцирі склалися із рваного місцевого пісковика; внутрішній простір між ними являв собою м'яку забутовку із суміші рушеної глини та дрібного каміння. Загальна ширина конструкції складала 6,0 м. Берма між цим валом та ровом становила 7 м. Культурні відкладення на цитаделі складають 0,35 – 0,85 м. В ньому виявлені рештки гончарного салтівського посуду з характерним прокресленим лінійчатим орнаментом (середина VIII – середина X ст.). Дана археологічна пам'ятка ніколи не використовувалася

Мал. 10

для господарчої або житлбудівної мети, тому зберегла в значній мірі, хоча і мало насичений але недоторканий культурний шар, що надає перспективи вивчення центру невеликого, але повного мікрорегіону з населенням салтівської культури, що входило до складу лісостепової зони Хозарського каганату в контактній зоні із ранньосередньовічним слов'янським населенням переддержавного часу (кінець I тис. н. е.).

Салтівське селище (Мал. 1: пункт 4).

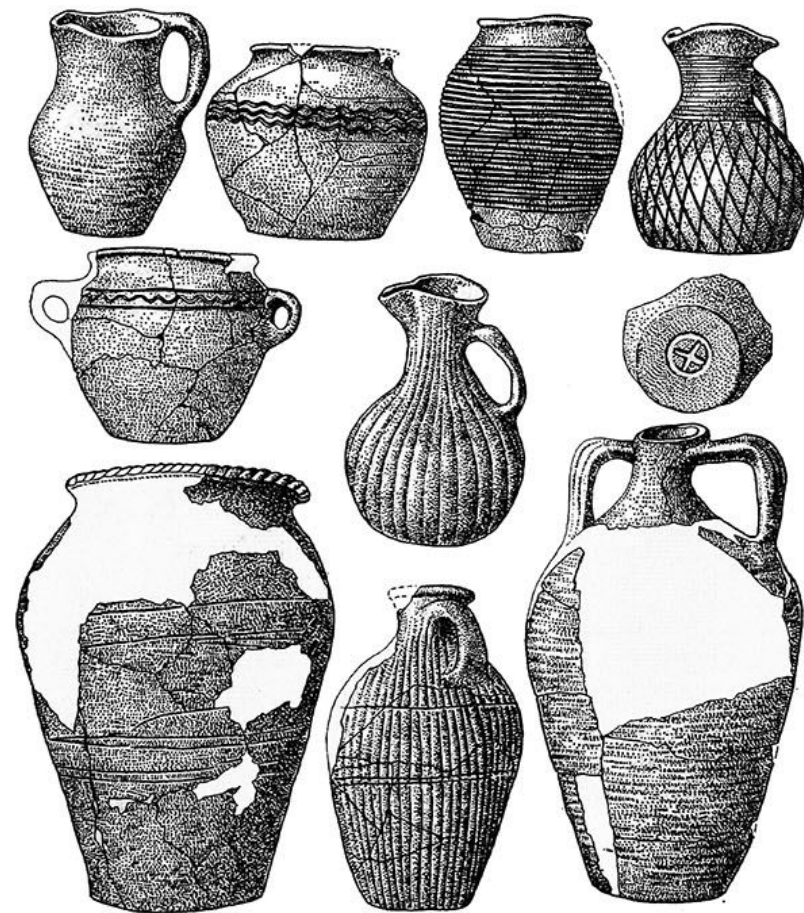
Пам'ятка знаходиться на заплавної терасі правого берега Сіверського Донця (сучасна берегова лінія Печенізького водосховища) в межах сучасного селища Старий Салтів. Починаючи від підосви північного кута мису з городищем воно тягнеться на північ практично безперервною трикілометровою смугою.²⁶ Значна частина його знаходиться під водами водосховища, його культурний шар – теж значною мірою пошкоджений внаслідок облаштування водосховища в середині ХХ ст.. Але постійні знахідки відповідних артефактів на березі і у прибережній смузі, а також знахідки під час експертного шурфування відведених ділянок підтверджують, що поряд з городищем існувало значне за площею салтівське селище. На салтівських поселеннях Харківщині (городища, селища) виявлені численні матеріали, що свідчать про високий рівень господарства та матеріальної культури, що значно випереджали у своєму розвитку сусідні племена східних слов'ян, в нашому випадку – племена літописних сіверян (Мал. 11; 12).

Чорнометалургійний центр салтівської культури (Мал. 1: пункт 5).

Повноту уявлення щодо поселенської структури населення на теренах Старого Салтова доповнює металургійний центр, виявлений випадково на протилежному (лівому) березі Сіверського Донця. Це були рештки колби горна по отриманню заліза сиродувним способом (Мал. 13: 1). Їх перший дослідник – В. Г. Бородулін – зробив реконструкцію горна (Мал. 13: 2), яка зараз прикрашає експозицію історико-археологічного заповідника «Верхній Салтів», і де кожен охочий може її побачити. Вона неодноразово опублікована в літературі.²⁷ Знайдені рештки та їх реконструкція має широкі анало-

²⁶ Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. – С. 6.

²⁷ Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. – С. 87. – Рис. 35: 1–5; Бородулін В. Г. Залізоплавильний горн із Старого Салтова // Археологія. –

Мал. 11

гії серед чорнометалургійних старожитностей лісостепової території Хозарії.²⁸ Для прикладу і наочної уяви, що собою являли ці колби від горен, що, за своєю суттю, відігравали роль робочого простору, в як-

Вип. 54. – 1086. – С. 94–96; Колода В. В. Чёрная металлургия Днепро-Донского междуречья во второй половине I тыс. н.э. – С. 76–77. – Рис. 24.

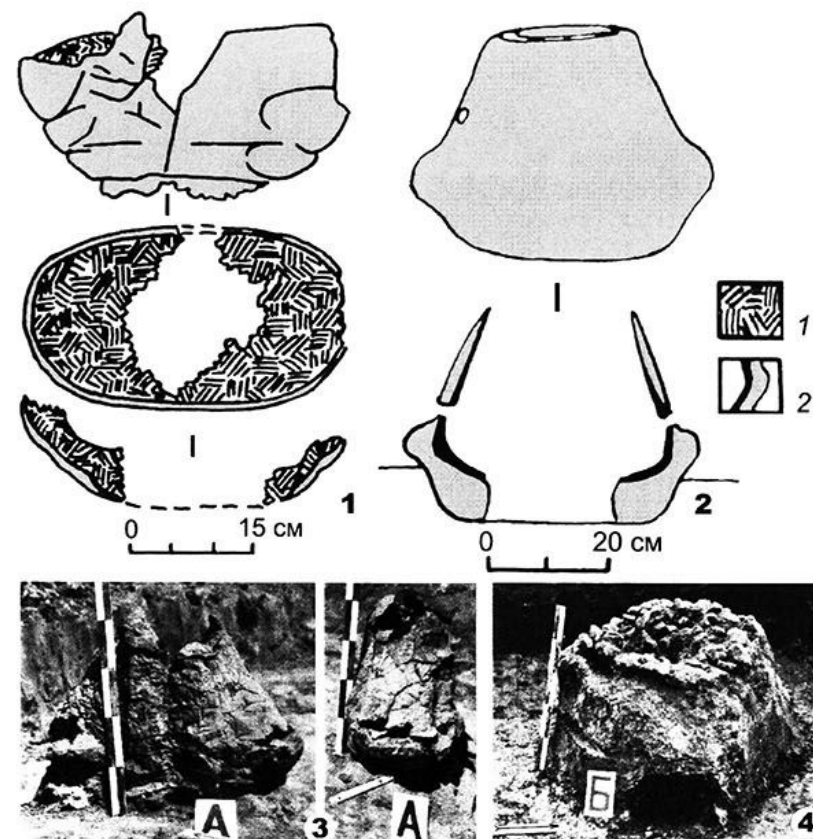
²⁸ Колода В. В. Чёрная металлургия Днепро-Донского междуречья во второй половине I тыс. н. э. – С. 59–97; Винников А. З., Степовой А. В. Древние металлурги Поосколья (Ютановский металлургический комплекс салтово-маяцкой культуры) – Воронеж, 2012.

Мал. 12

му відбувалося відтворення заліза з руди, візьмемо добре вивчений чорнометалургійний центр у Первомайському районі Харківської області біля с. Верхній Бішкін.²⁹ Сама колба мала грушоподібну сплюснену форму (Мал. 13: 3), яка розміщувалася у піщаному середовищі ґрунтової ями (Мал. 13: 4).

²⁹ Колода В. В. Чёрная металлургия Днепро-Донского междуречья во второй половине I тыс. н.э. – С. 59-66; Колода В.В. Территория Первомайского района в древности // Харьковский историко-археологический сборник. – Вып. 13. – 2013. С. 29-32.

Мал. 13

Таким чином, житлово-господарчий комплекс хозарського часу у Старому Салтові представлений зі значною повнотою: городище, велике селище, ремісничий центр. Зона його господарчої діяльності складала кілька десятків гектарів. Виходячи з цього, зазначимо, що даний регіон є вельми перспективним для подальших археологічних досліджень. Яскравим доповненням до салтівських старожитностей населеного пункту є ґрунтовий могильник.

Старосалтівський катакомбний могильник (Мал. 1: пункт 6).

Катакомбний могильник знаходиться на північно-західній території селища Старий Салтів на території місцевого відділення заводу «Сільгосптехніка» (Мал. 14). Його знайдено випадково³⁰: в наслідок обвалу катакомб під час земляних робіт по будівництву цеху для ремонту двигунів вище зазначеного заводу. Досліджена ділянка має приблизну площу 160×120 м (Мал. 15).³¹ Значна частина поховань знаходиться під будівлею цеху та супутніх йому доріг і технічних споруд. Не виключено, що могильник продовжується і на захід – вище по схилу (за межі території заводу, в лісі). Давній культурний шар на могильнику відсутній у зв'язку із багаторазовим техногенним впливом при побудові та перебудовах заводу.

Поховальні споруди вириті у глині. Всього виявлено 21 поховання з рештками людей у катакомбах та одне поховання коня в ямі. Людські поховальні споруди склалися із вхідної ями (дромосу) та поховальних камер – катакомб для влаштування решток небіжчиків.³²

Дромоси орієнтовані по схилу у північно-східному (частіше) або (як виключення) південно-східному чи-то південному напрямках. Довжина дромосів складає 2,0 – 5,6 м, глибина – 1,5 – 3,8 м. Поховальні камери – катакомби – створені у торцевій ча-

³⁰ Хоча сподівання на його присутність у селищі у археологів були: по-перше, в Старому Салтові відомий значний поселенський комплекс (про що писалося вище), по-друге, були свідчення, що поблизу населеного пункту вже було знайдено одне салтівське поховання (Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. – С. 71).

³¹ Бородулин В. Г. Работы Харьковского исторического музея // Археологически открытия 1982 года. – Москва, 1984. – С. 245; Михеев В. К. Старосалтовский катакомбный могильник // Археологические открытия 1983 года. – Москва, 1985. – С. 31.

³² Аксёнов В. С. Старосалтовский катакомбный могильник В. С. Аксёнов // Vita antiqua. – № 2. – 1999 р. – С. 137-149.

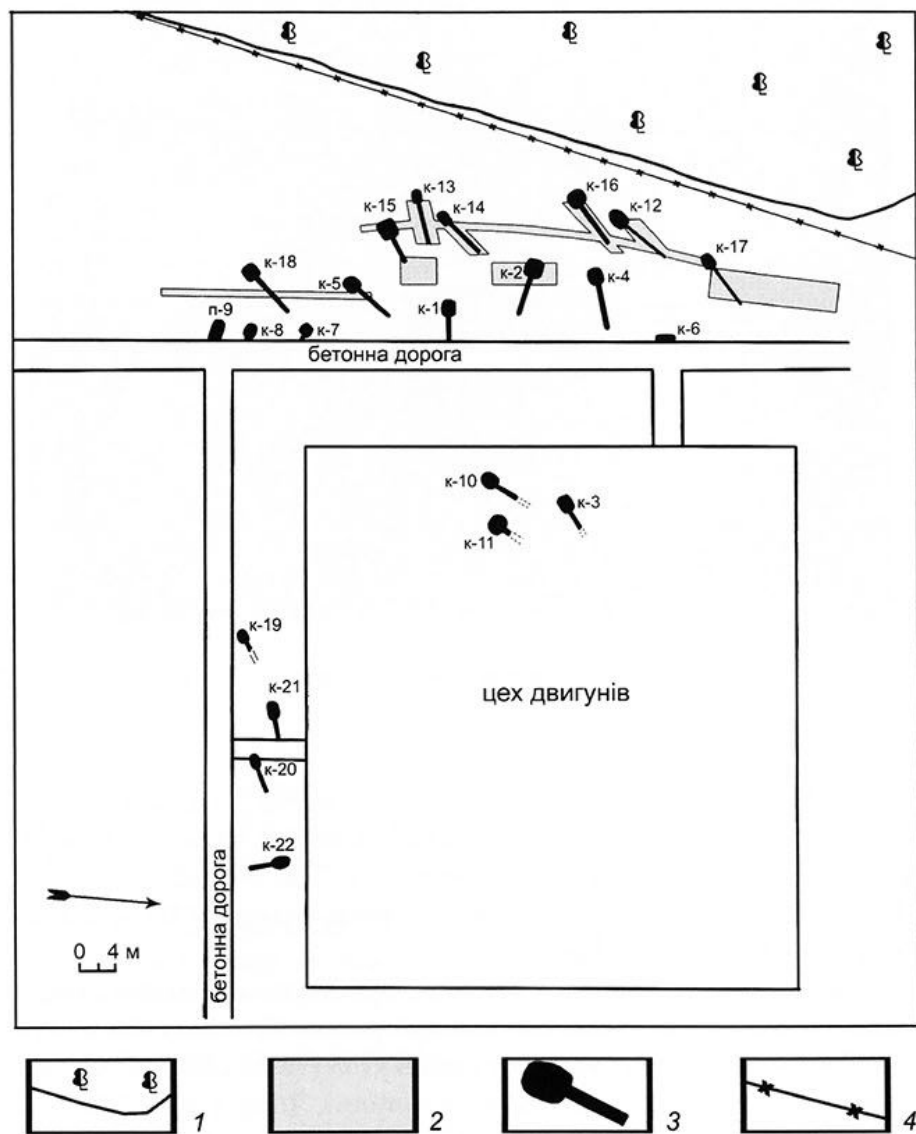
Умовні позначки: - місце могильника

0 100 м

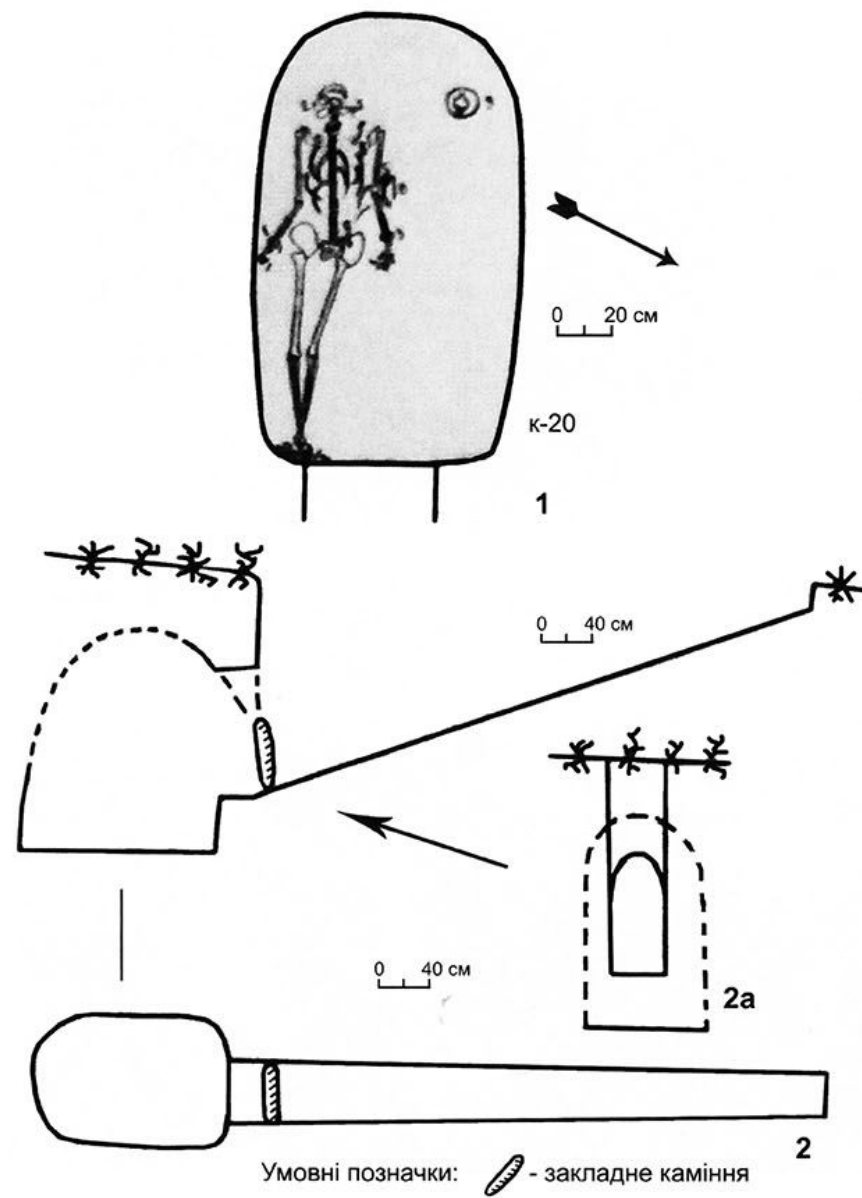
Мал. 14

стині дромосу і розташовувалися довгою віссю повздовжню дромосу (у двох випадках – перпендикулярно). В плані катакомби мали прямокутну (частіше) або квадратну чи-то овальну форму. Розміри камери по долівці різні: довжина складає 1,05 – 2,3 м, ширина – 0,8 – 2,3 м (Мал. 16).

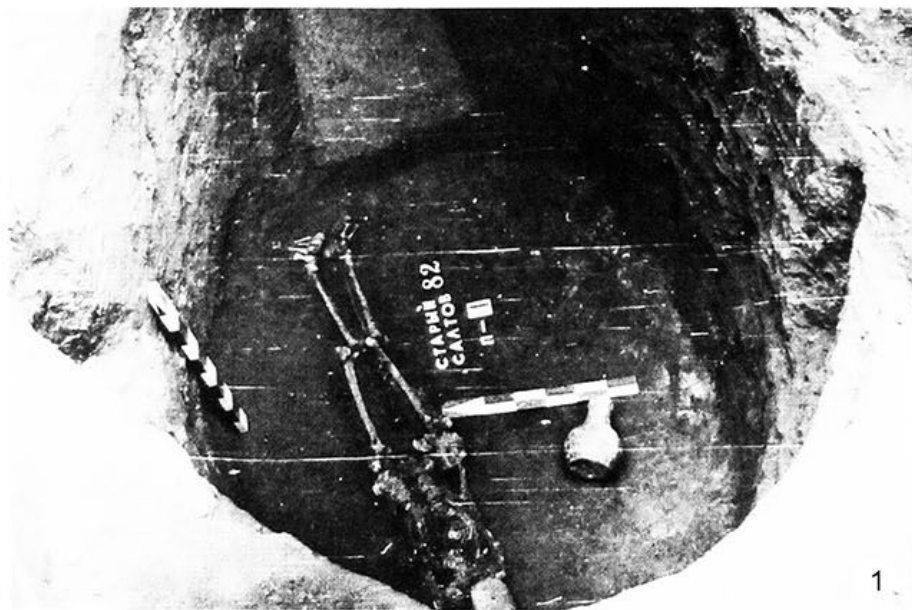
В камерах влаштовані одиночні або парні поховання, лише у двох випадках фіксуються рештки трьох небіжчиків (Мал. 16-18). Поховані розміщувалися у витягнутому положенні, на спині, руки витягнуті вдовж тулуба, ноги – прямі. Лише у деяких жіночих кістяків нижні кінцівки були зігнуті у колінах. В камерах, що розташовувалися перпендикулярно дромосу кістяки орієнтовані головами в лівий від входу бік, а в камерах з повздовжнім розташуванням – ногами до входу. Практично в усіх катакомбах простежено навмисне пошкодження кістяків.

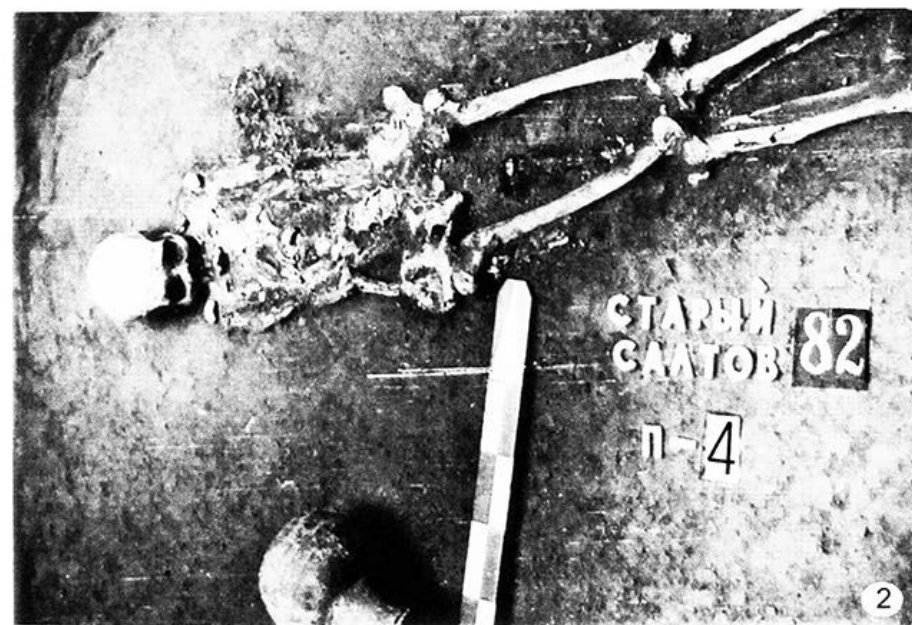
Мал. 15

Мал. 16

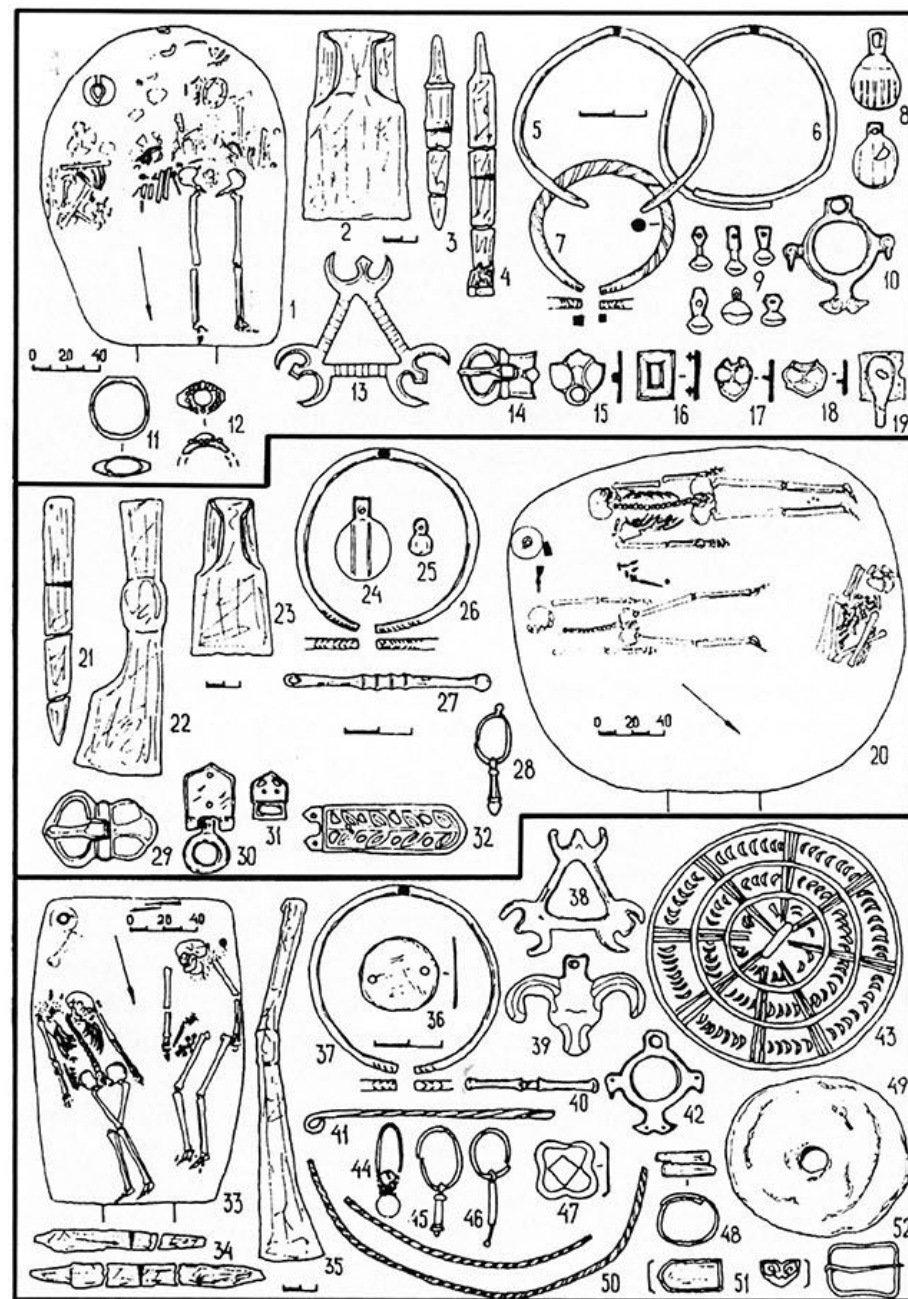

1

2

Мал. 17

Мал. 18

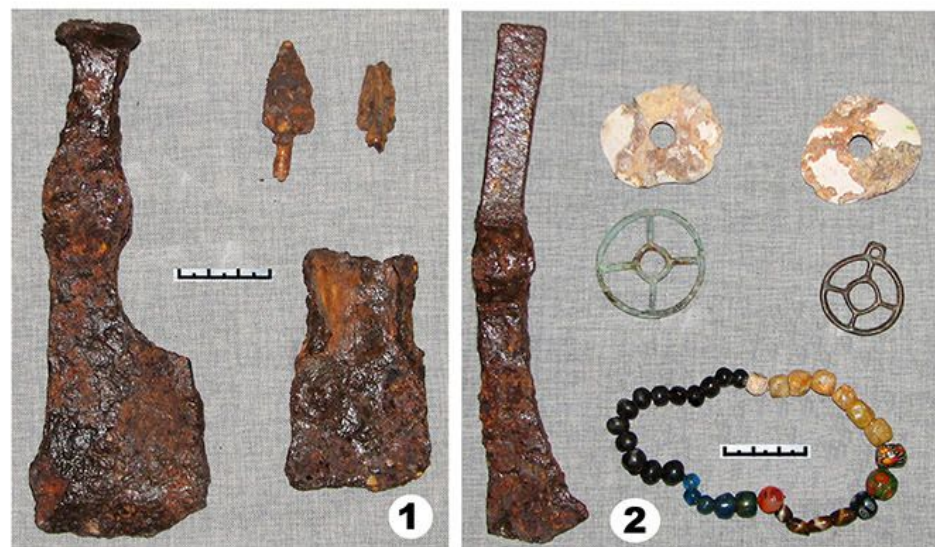

Мал. 19

В усіх катакомбах виявлено поховальний інвентар (Мал. 18): глиняний посуд (Мал. 19), елементи одягу та прикраси (Мал. 20: 2, 3; 21), зброя (Мал. 20: 1, 2) та кінська упряж і засоби керування конем, предмети побуту та культові речі (Мал. 20: 2, 3), знаряддя праці. Матеріал виробів – різноманітний чорний та кольорові метали, глина. Намиста були виготовлені з каменю (роговик, сердолік, гірський кришталь, лазурит), коралів, перлин, скла або скляної пасти (Мал. 21).

Дана археологічна пам'ятка має чимале значення для вивчення матеріальної та духовної культури аланського етносу, як складової частини багатоетнічного лісостепового населення салтівської археологічної культури (кінець I тис. н. е.). Ситуативно, даний могильник, скоріш за все, відноситься до населення, що мешкало на Старосалтівському городищі та великому селищі і входило до лісостепової зони у складі Хозарського каганату.

У другій половині X ст. життя багатоетнічного салтівського населення на теренах Старого Салтова згасає. Відновлюється воно лише за часи заселення Слобожанщини, але це вже інша історія...

Мал. 20

Мал. 21

* * *

Селище Старий Салтів – унікальна історико-культурна територія, яка за кількістю та якістю археологічних пам'яток не поступається, а подекуди й перевершує, багато населених пунктів нашої області. Виявляти, зберігати та вивчати ці об'єкти – непросто, але цим ми повертаємо пам'ять про наших предків, про їх славі та важкі справи щодо освоєння нашого краю.

Список ілюстрацій:

Мал. 1. Туристична карта-схема с. Старий Салтів з нанесеними місцями археологічних пам'яток. Умовні позначки: 1 – селище бронзової доби «Яхт-клуб», 2? – можливе місце розташування селища скіфського часу, 3 – городище, 4 – частково затоплене селище салтівської культури, що тягнеться вздовж всього східного краю села, 5 – центр салтівського чорнометалургійного виробництва, 6 – катакомбний могильник.

Мал. 2. Основні види виробництва бронзової доби: 1 – рештки дерев'яних рал з пам'яток Лівобережної України, 2 – кольорова металургія, 3 – реконструкція возів доби ранньої бронзи.

Мал. 3. Використання транспортних засобів кочівниками бронзової доби (реконструкція на матеріалах ямної археологічної культури).

Мал. 4. Обряд поховання племен бронзової доби на Харківщині: 1 – ямна археологічна культура, 2 – катакомбна археологічна культура, 3 – зрубна археологічна культура.

Мал. 5. Культури бронзової доби на Харківщині: 1 – ямна, 2 – катакомбна, 3 – багатоваликової кераміки, 4 – зрубна, 5 – бондари-хінська.

Мал. 6. Артефакти скіфського часу з території Лівобережної України.

Мал. 7. Схема розташування Старосалтівського городища (Google earth).

Виконав: Г. Є. Свистун, 2012 р.

Мал. 8. Вид на Старосалтівське городище з дамби Печенізького водосховища.

Фото: Г. Є. Свистун, 2012 р.

Мал. 9. Рів зовнішньої лінії оборони Старосалтівського городища.

Фото: Г. Є. Свистун, 2012 р.

Мал. 10. Внутрішня лінія оборони Старосалтівського городища: 1 – виконав: Г. Є. Свистун, 2012 р., 2 – виконав: В. К. Міхеев, 1985 р. Умовні позначки: 1 – рештки бліндажів та окопів часів другої світової війни, 2 – ескарпи, 3 – вали та рови, 4 – розкопи, 5 – каміння, 6 – пісок, 7 – глина з піском, 8 – суглинок.

Мал. 11. Керамічний посуд з салтівських поселень Харківщини.

Мал. 12. Залізні вироби з салтівських поселень Харківщини.

Мал. 13. Рештки колби залізоплавильного горна (1), його реконструкція (2 – В. Г. Бородулін) та аналогії: 3 – колба горна з урочища Роганіна, 4 – залізобудівний горн з урочища Роганіна. Умовні позначки: 1 – прикипілий шлак 2 – колба (робочий простір) горна зі шлаку та прикипілого піску.

Мал. 14. Місце розташування Старосалтівського катакомбного могильника (Wikimapia.org).

Мал. 15. План-схема дослідженої частини Старосалтівського могильника. Умовні позначки: 1 – ліс та його межі, 2 – розкопи, 3 – поховання, 4 – лінія електропередачі.

Мал. 16. Катакомба № 20 Старосалтівського могильника: 1 – план поховальної камери, 2 – профіль та план катакомби, 2а – перетин дромосу на вході до поховальної камери.

Мал. 17. Поховання катакомби № 4 Старосалтівського могильника.

Фото: В. Г. Бородулін, 1982 р.

Мал. 18. Плани поховальних камер та інвентар: 1-19 – катакомба № 11, 20-32 – катакомба № 16, 33-52 – катакомба № 14.

Виконав: В. С. Аксьонов, 1999 р.

Мал. 19. Посуд зі Старосалтівського могильника.

Мал. 20. Матеріали з поховань Старосалтівського могильника: 1 – зброя, 2 – зброя та особисті речі, 3 – прикраси та амулети.

Мал. 21. Набори намистин з поховань Старосалтівського могильника.